

Ke stavební dispozici areálu bývalého benediktinského opatství v Třebíči

VÁCLAV KOLAŘÍK – DAVID MERTA – MAREK PEŠKA

Abstrakt: Příspěvek bilancuje současný stav poznání stavebního vývoje bývalého benediktinského opatství v Třebíči na základě záchranných archeologických výzkumů a stavebněhistorických průzkumů. Především informuje o doposud neznámé stavební části klášterního areálu navazující na jižní křídlo kvadratury v prostoru nad řekou Jihlavou. Stavba, prozatím interpretovaná jako převorství, byla vystavěna zřejmě v první polovině 13. století. Zanikla v důsledku válečných operací v roce 1468.

Klíčová slova: Středověk – klášter – benediktini – architektura – archeologie – fortifikace – Třebíč.

The Layout of the Former Benedictine Abbey, Třebíč

Abstract: The contribution sums up the existing knowledge about the building development of the former Benedictine Abbey in Třebíč, on the basis of rescue archaeological research and building and historical research. It brings information about a previously unknown section of the monastery complex, adjoining the south wing of its quadrature in the area above the Jihlava river. The construction, identified as a priory, was probably erected in the first half of the 13th century, and ceased to exist during war campaigns in 1468.

Key words: Middle Ages – monastery – Benedictines – architecture – archaeology – fortifications – Třebíč.

Bývalé opatství benediktinů v Třebíči je situováno na návrší zdvíhajícím se nad levobřežím řeky Jihlavy. O klášteře víme nejvíce z historických pramenů, méně informací poskytuje uměnověda (k počátkům vůbec nic), podobně je na tom archeologie, která má ostatně nejkratší tradici, byť výzkumy jsou zde prováděny od sklonku 50. let minulého století.

Historický exkurz¹

Třebíčské opatství založila někdy mezi lety 1101 až 1104 moravská údělná knížata Oldřich Brněnský († 1113) a Litold Znojemský († 1112). Klášter byl zřejmě zamýšlen jako rodové pohřebiště. Dosavadní archeologické výzkumy ani stavebněhistorické průzkumy prozatím nezachytily z nejstaršího období žádné stavební konstrukce.

Současná bazilika sv. Prokopa byla vystavěna zřejmě někdy mezi lety 1230 až 1250, podobně i nejstarší známé části vlastního konventu. Výstavba nového kostela a přestavba kláštera byla nepochybně závislá na výnosech z klášterního majetku. Víme, že rozmach týkající se rozmnožení klášterních majetků nastává v době od druhé čtvrtiny 13. století. Příznivý ekonomický rozvoj kláštera dokládá i založení města Třebíče benediktiny v 70. letech 13. století na pravém břehu Jihlavy. V době bezvládí, před nástupem Jana Lucemburského na český trůn, bylo klášterní zboží pustošeno podobně jako celá země. S počátkem jeho vlády nastala konsolidace, zlepšení situace pak přišlo ve druhé polovině 14. století za markraběte Jana Jindřicha. Na přelomu 14. a 15. století, za markraběcích válek, opět došlo k ekonomickým ztrátám. Nakolik se neklidné období dotklo kláštera samotného, je otázkou. Velkou ránu pro vlastní klášterní areál zcela jistě znamenaly husitské války. Při výpravě na Moravu v roce 1423 byly poničeny pouze klášterní majetky. Při opětovné výpravě následujícího roku však byl klášter husity dobyt. Koncem října 1425 krátce a neúspěšně klášter obléhalo vojsko markraběte Albrechta a krále Zikmunda. Husité později klášter drželi pravděpodobně až do roku 1435. Válečné akce a neklidná doba měly pro klášterní majetky neblahé následky. Ve 40. letech pak započal s konsolidací majetku a zřejmě i s obnovou kláštera opat Trojan.²

¹ Historický exkurz se vztahuje především k událostem, které dle našeho názoru ovlivnily stavební dějiny kláštera.

² 12. listopadu 1444 vydal opat Trojan listinu, v níž se zaručil věřitelům, že klášter splatí vypůjčené peníze, které nyní vynakládá na opravu (Fišer 2004, 51–54).

Obr. 1. Celkový pohled na areál benediktinského opatství od jihu. Uprostřed snímku dokumentovaný úsek ohradní zdi. Foto archiv Archaia Brno, o. p. s.

Abb. 1. Gesamtansicht des Areals der Benediktinerabtei von Süden. In der Mitte der Aufnahme der dokumentierte Abschnitt der Umfriedungsmauer. Foto Archiv der gemeinnützigen Gesellschaft Archaia Brno, o. p. s.

Obr. 2. Detail dokumentovaného úseku ohradní zdi areálu kláštera – někdejší převorství od jihu. Tmavě zvýrazněny okenní otvory fáze B. Foto archiv Archaia Brno, o. p. s.

Abb. 2. Detail des dokumentierten Abschnitts der Umfriedungsmauer des Klosterareals – des einstigen Priorats von Süden. Dunkel hervorgehoben die Fensteröffnungen von Phase B. Foto Archiv der gemeinnützigen Gesellschaft Archaia Brno, o. p. s.

V květnu 1468 oblehl Třebíč uherský král Matyáš Korvín. Město i klášter hájilo české vojsko pod vedením Viktorina z Poděbrad a Václava Vlčka z Čenova. Po úspěšném průniku Uhrů do města ustoupil Viktorin s Vlčkem a částí obránců do hrazeného kláštera (14. května). Odtud se mu později opět s částí vojska podařilo probít. Zbytek českých obránců pod velením Vlčka z Čenova se vzdal 15. června za podmínky volného odchodu. Klášterní majetek pak dostal do zástavy Zdeněk ze Šternberka. Roku 1491 nechal král Vladislav Jagellonský zapsat klášterní majetky Vilémovi z Pernštejna, který začal s opravami klášterních budov.³ V majetku Pernštejnů byl klášter až do roku 1528, kdy přešel do držení Černožských z Boskovic. Boskovičtí jakožto luteráni se pak zasloužili o definitivní vyhnání benediktnů (Kosmova kronika, 223–225; Měřínský 1985, 381; Fišer 2001; 2001a; 2004; Fišer–Nováčková–Uhlíř 2004; Foltýn 2005, 683–688; Hosák 2004, 50–53; Válka 2005, 84–85; Čornej–Bartlová 2007, 253; Měřínský 2009, 226; Wihoda 2010, 71).⁴

Bazilika sv. Prokopa i pozůstatky konventu představují jednu nejvýznamnějších staveb závěrečného období románského slohu, do kterého se promítají rané gotické prvky. Obecně je datována do první třetiny až druhé čtvrtiny 13. století (např. Prokop 1904, 162–168; Merhautová–Třeštlík 1984, 245–248; Kuthan 1994, 407–422, zvláště 421; Líbal 2001, 501–517; Kuthan 2009, 424; 2009a, 457, 459). Některé stavební prvky představují poměrně nejednoznačné interpretační možnosti, což vyvolává otázky a nedovoluje se jednoznačně k celé stavbě vyslovit.⁵ Autoři příspěvku se přiklání ke stavební akci na sklonku vlády Václava I.

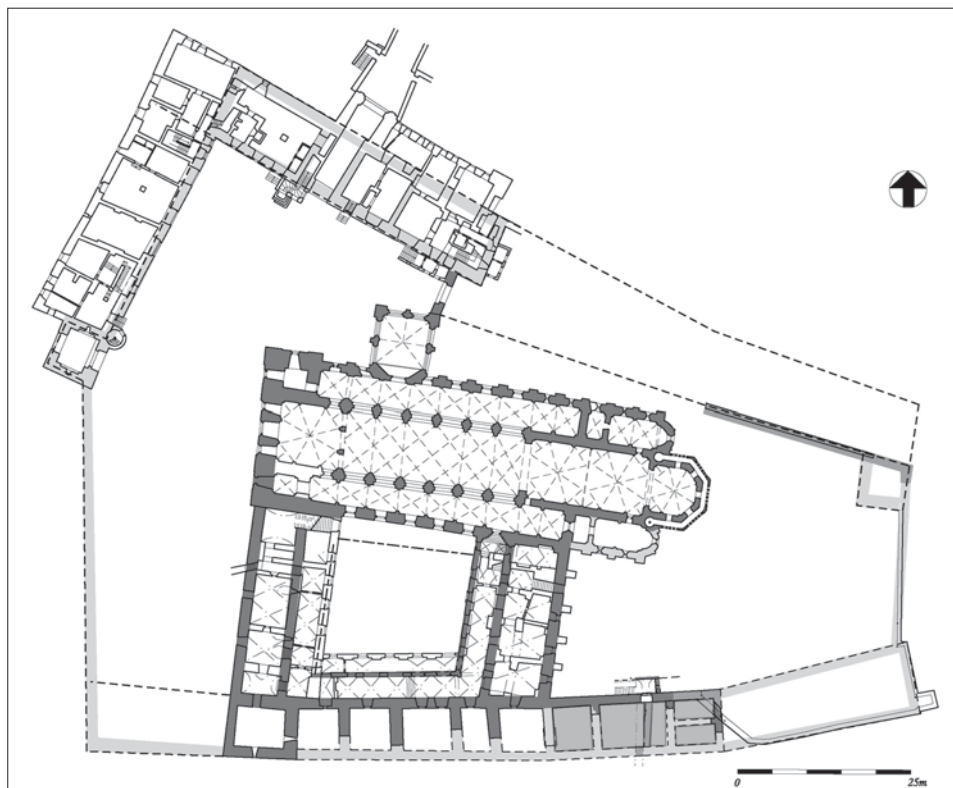
Dějiny výzkumů

V průběhu archeologických výzkumů v letech 1959 a 1960 bylo jižně od presbytáře v bývalé klášterní zahradě položeno šest sond, které byly dle potřeby rozšířeny (Karasová 1961). Podařilo se zde zachytit především rozsáhlý soubor hrobů ze dvou pohřebních horizontů. Starší pohřby H. Karasová vztahuje k nejstaršímu horizontu kláštera, mladší pak klade do souvislosti s obléháním kláštera v roce 1468. Odkryta byla také zeď ohraničující areál hřbitova na jižní straně. Nejvýznamnější nález představuje jihovýchodní nároží stavby, datované někde do 12. století, s tím že starší horizont pohřbů byl touto stavbou porušen. Stavba je interpretována jako profánní součást kláštera. Zachycena byla i další liniová zeď, která směřovala od jižní kaple basiliky k severovýchodní bráně. Zdivo autorka popisuje jako oboustranně lícované o šířce 0,7 až 1,0 m, jehož koruna se nacházela v hloubce 0,6 až 1,2 m. Důležité je také to, že výzkumem byl zachycen povrch současný s výstavbou basiliky a kláštera, což je významný bod pomáhající rekonstruovat reliéf původního terénu v prostoru kolem presbytáře (hroby se nacházely v hloubce okolo 1,2 m).

³ V únoru 1492 vydal král Vladislav II. listinu, v níž píše, že Vilém z Pernštejna ho informoval o tom, „že stavení na týmž klášteře velmi sešlé jest a zvláště v kostele a na krovích, kteréžto věci pro uvarování větších škod oprav potřebují“, a povoluje proto, „aby již jmenovaný Vilém zdi staré a také krovy na jmenovaném klášteře zuopravoval“, s tím že náklady do oprav investované mu budou při vyplacení kláštera vyplaceny. V roce 1502 pak vydal Vladislav II. ve prospěch Viléma listinu, v níž oznamuje, „že jest na nás vznesl urozený Vilém z Perštejna, nejvyššie hofmistr království Českého, věrný náš milý, oznamuje nám, že ta věže, která jest v klášteře Třebickém, velmi jest za času obležení téhož kláštera děly zbita a skažena a že týměř jako na pádu stojí, kteráž, když by se zbořila, znamenitů škodu by na stavení kláštera toho učinila; proše nás, abychom povolení k tomu jemu dáti naše ráčili, aby on tu věži obořiti sám dal a kamením tím zdi staré opravití kázal, a což by na boření té věže naložil, to aby jemu aneb dědicóm jeho zase při vyplacování kláštera toho dáno a s jinými zápisnými sumami zaplaceno bylo“. Vladislav žádané povolení udělil (AČ XVI, 423–424 č. 523; AČ XVII, 10–11 č. 774).

⁴ Okolnosti založení kláštera nejpodrobněji zpracoval Rudolf Fišer (2001a, 31–65; 2004), architekturu pak Dobroslav Líbal (2001).

⁵ Bazilika představuje problém ohledně rozsahu a vzhledu primární stavby, která nepochybně vznikla ve druhé čtvrtině 13. století. Není zcela jasné, nakolik do stavby zasáhl při opravách v letech 1727 až 1732 František Maxmilián Kaňka (Fišer 2004, 70–71; Kalista 1970, 144). Je docela možné, že tento žák Santiniho Aichla do stavby zasáhl mnohem více, než si dnes dokážeme představit a připustit. Jeho stavební činnost by mohla vysvětlit i odlišný vzhled presbytáře a lodi, který bývá vysvětlován například přerušením stavebních prací za tzv. tatarského vpádu na Moravu (Merhautová–Třeštlík 1984, 246). To, zda se vůbec tato událost uskutečnila, není předmětem příspěvku.

Obr. 3. Pokus o rekonstrukci celkového rozsahu areálu benediktinského opatství před rokem 1468. Tmavě šedá – zachované vrcholně středověké konstrukce. Světle šedá – předpokládané vrcholně středověké konstrukce. Archaia Brno, o. p. s.

Abb. 3. Versuch einer Rekonstruktion des Gesamtumfangs des Areals der Benediktinerabtei vor 1468. Dunkelgrau – erhaltene Konstruktion aus dem Hochmittelalter. Hellgrau – mutmaßliche Konstruktion aus dem Hochmittelalter. Archaia Brno, o. p. s.

Při obnově zámku na sklonku 60. let minulého století probíhal archeologický výzkum⁶ v prostorách ambitu. Autor zprávy o výzkumu konstatuje, že původní konstrukce související s ambitem jsou dochovány ve východním a jižním křídle, v západním nebyly žádné stopy po tomto stavebním horizontu doloženy. Při jižní straně baziliky došlo ve východním křídle k odkrytí rohového polygonálního pilíře, který odkazoval na existenci severního křídla ambitu. Sondou pak byl tento předpoklad úspěšně ověřen (Uhlíř 1968, 287).

Při výkopech v prostoru před zámek a bazilikou byly na několika místech zachyceny kamenné zdi, jejichž interpretace však kvůli jejich krátkým odhaleným úsekům nebyla jasná (Obšusta 1999, 374). Výzkum při obnově inženýrských sítí v roce 2000 v místech hospodářské části kláštera nedoložil starší situace než 15. století. Podařilo se však zachytit průběh ohradní zdi široké 2,5 m, která uzavírala na západě areál kláštera mezi tzv. konírnou a západní branou (Obšusta 2001, 251).

V letech 2007 až 2010 se v areálu kláštera uskutečnilo několik menších záchranných archeologických výzkumů (Kolařík–Merta–Peška 2009). Doprovázely rekonstrukci jižní obvodové zdi klášterních zahrad (2007) a zejména nově budovanou dešťovou kanalizaci v týchž místech (2008 až 2010). V roce 2009 pak při pracích spojených s rehabilitací tzv. východního vstupu do kláštera probíhal výzkum Muzea Vysočiny v Jihlavě. Zejména výzkum doprovázející budování kanalizace přinesl zajímavá zjištění, která se stala základem pro tento příspěvek.

⁶ Dle publikovaných informací je patrné, že se výzkum soustředil převážně na dokumentaci odkrytých nadzemních stavebních konstrukcí. Z pohledu archeologie přinesl pouze nevýznamné informace.

Obr. 4. Výsek zdiva s románským portálem (fáze A) a gotickým oknem (fáze B). V popředí je zachycen relikt přizděné předsíně (fáze C). Pohled od jihu. Archaia Brno, o. p. s.

Abb. 4. Mauerwerksausschnitt mit romanischem Portal (Phase A) und gotischem Fenster (Phase B). Im Vordergrund ist das Relikt einer angemauerten Vorhalle zu sehen (Phase C). Blick von Süden. Archaia Brno, o. p. s.

Obr. 5. Pohled na východní stěnu předsíně (fáze C). Archaia Brno, o. p. s.

Abb. 5. Blick auf die Ostwand der Vorhalle (Phase C). Archaia Brno, o. p. s.

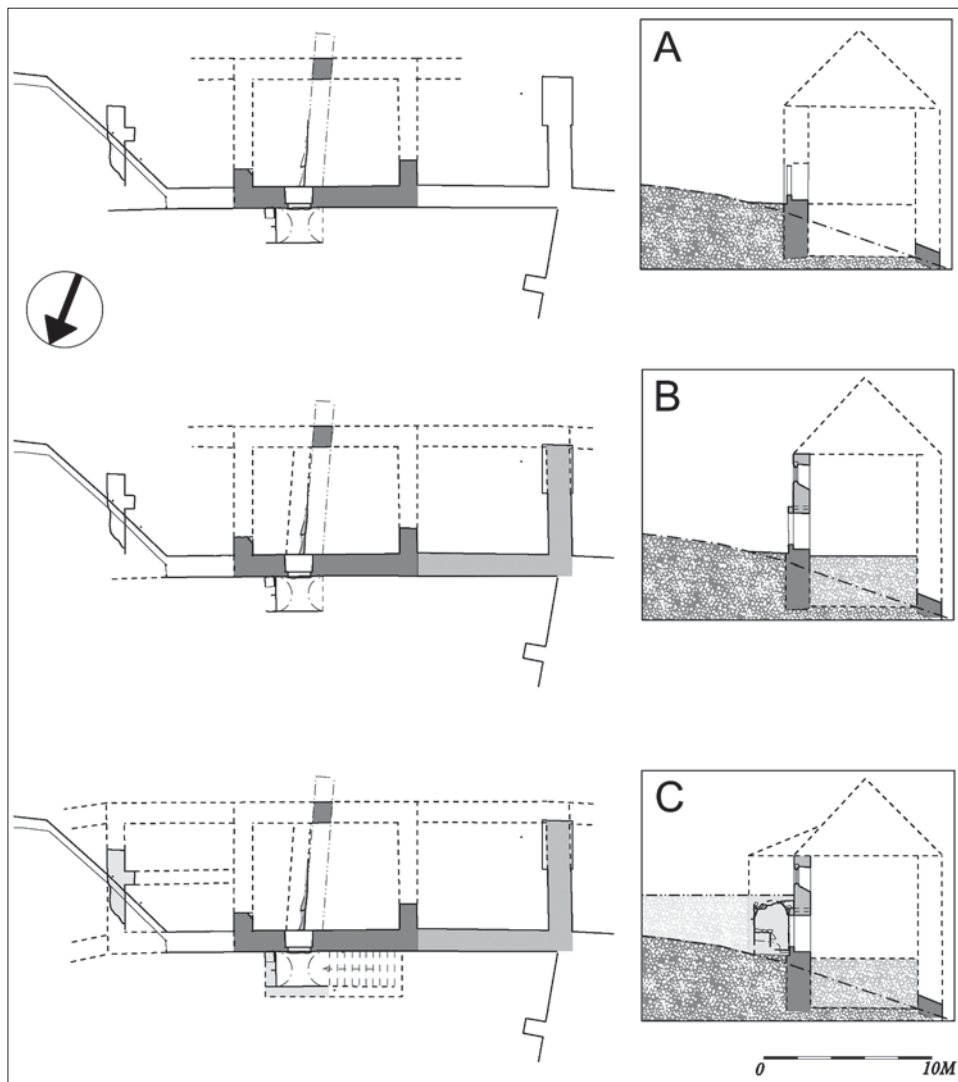
Inspiraci poskytly i dílčí stavebněhistorické výzkumy Dagmar Černouškové a Pavla Borského, které se v areálu bývalého opatství uskutečnily v uplynulém desetiletí (Černoušková–Borský 2001; Černoušková 1992; 2006; 2007; 2008; 2009). Z hlediska vývoje klášterní fortifikace přinesl významné informace stavebněhistorický průzkum od Vladislava Razíma a Pavla Zahradníka (2003).

Ke stavebním dějinám

V letech 2009–2010 byly v prostoru při jižní ohradní zdi klášterní zahrady odkryty reliktly doposud neznámé stavby (Kolařík–Merta–Peška 2009). Významnou a neočekávanou skutečností představuje to, že objekt stál mimo dnešní areál kláštera. Podařilo se u něj rozpoznat nejméně tři základní stavební fáze. Severní zeď stavby byla po jejím zániku využita jako základ pro jižní ohradní zeď klášterního areálu.

Nejstarší stavební fázi náležel vstup do prvního nadzemního podlaží, který se podařilo odkrýt pod úrovní terénu ve stávajícím zdivu.⁷ Vstup o šířce 1,4 m byl vyzděn z kamenných kvádrů bez profilace, záklenek byl nahrazen v mladší stavební fázi. Vstup byl opatřen 0,28 m vysokým kamenným prahem. Síla zdiva se pohybovala v rozmezí 1,4 až 1,45 m. Mimo dnešní areál kláštera byla dokumentována východní stěna/příčka s ostěním okna/vstupu kolmá na jižní zeď areálu, která se nacházela 1,9 m východně od odkrytého vstupu. Z nejstarší fáze se dochovalo zdivo do výšky 2,4 m nad tehdejší pochozí úrovní. Ve vzdálenosti 6,5 m jižně od severní zdi této stavby byla zachycena rovnoběžná zeď uzavírající stavbu z jihu. Na západní straně pak byla stavba uzavřena zdí ve vzdálenosti 6,1 m, která byla později

⁷ Z větší části zasypaný vstup popsal ve svém stavebněhistorickém průzkumu Vladislav Razím, interpretoval jej jako vodní propust (Razím–Zahradník 2003, 37).

Obr. 6. Ideální rekonstrukce stavebních fází někdejšího převorství. A – románská fáze; B – první gotická fáze; C – druhá gotická fáze. Archaia Brno, o. p. s.

Abb. 6. Ideale Rekonstruktion der einzelnen Bauphasen des einstigen Priorats. A – romanische Phase; B – 1. gotische Phase; C – 2. gotische Phase. Archaia Brno, o. p. s.

využita jako opěrný pilíř. Sondou při portálu v severní zdi se v exteriéru podařilo odkrýt předzáklad a zachytit původní úroveň terénu. V interiéru stavby pokračovalo lícované zdivo nejméně 1,5 m pod úroveň prahu, z čehož lze vyvodit, že se zde primárně nacházelo do svahu zahloubené první podzemní podlaží. Rozměry stavby na obdélném půdorysu tak primárně dosahovaly 12,1 × 9,1 m. Jedná se o objekt palácového charakteru, který můžeme interpretovat nejpravděpodobněji jako převorství⁸ (s největší pravděpodobností byla stavba využívána laiky). Ve své vrcholné fázi měl nejméně dvě podlaží, což dokládají okenní a vstupní otvory a byl plochostropý. Stavebně odpovídá nejstarší fázi současné baziliky, tedy druhé čtvrtině 13. století (kvádrové zdivo, hrubé ostění portálu bez profilace).

⁸ Pro jednodušší označení stavby se budeme nadále používat tuto interpretaci, a to bez ohledu na skutečnou funkci.

Ve druhé stavební fázi bylo převorství rozšířeno na východ, což dokládá zdivo odkryté 6,8 m východně, tvořící v této fázi jeho východní stranu. Východní část stavby byla rozdělena na dva shodné díly příčkov orientovanou ve směru východ–západ. Zároveň došlo i ke spojení této doposud solitérní stavby s jižním křídlem ambitu. Tuto situaci dokládají relikty zdí⁹ patrné ve svahu pod zámekem i mohutné opěráky, o nichž předpokládáme, že byly vytvořeny z některých původních příček. Došlo tak k výstavbě dlouhého křídla, které v návaznosti na kvadraturu zabíralo celou jižní stranu klášterního areálu nad řekou Jihlavou. Zdivo této stavební fáze se výrazně liší od zdiva prvního stavebního horizontu. Má vrstvenou strukturu, k vyzdění je použit „lomový“ kámen. Tuto stavební fázi reprezentuje trojice lomených okének v úrovni druhého nadzemního podlaží a relikv vstupů do téhož podlaží. Okénka i vstup se nachází v jižní ohradní zdi areálu. Z interiérové strany jsou doposud dobře patrné. Kamenná okénka do exteriéru lícují se zdivem, do interiéru se výrazně rozevírají, mají strmý bankál, záklenek i nároží špalet je vyzděno z cihel (v celém rozsahu se dochovalo jen nejvýchodnější z nich). Ze vstupu byl zachycen jen relikv. Již v této stavební fázi došlo k zasypaní prvního podzemního podlaží, poté co do něj byla vložena kamenná příčka, východně od vstupu. Koruna této zdi se nacházela na úrovni prahu, s největší pravděpodobností nesla podlahu. Trojdílná stavba v této fázi dosahovala rozměrů 25,9 × 9,1 m. Výstavbu této stavební fáze lze datovat na základě charakteru architektonických prvků do třetí třetiny 13. století. Dataci odpovídá i nálezový materiál ze zasypaného prvního podzemního podlaží.

Ve třetí stavební fázi došlo k částečnému vyrovnání povrchu areálu bývalé zahrady, když při jižní straně došlo k výraznému navýšení terénu (až o 3,5 m). Aby zůstal funkční vstup do prvního nadzemního podlaží, byla před ním vystavěna předsíň, do které ústila vstupní šje. Výzkumem byla zachycena takřka celá předsíň obdélného půdorysu (1,9 × více než 3,0 m). Stavba se zachovala do výšky 2,0 m včetně východní stěny s otiskem valené klenby, která dosahovala výšky 3,0 m. Vlastní přístup do předsíň, respektive do prvního nadzemního podlaží, byl zřejmě rampou přiloženou k severní zdi od západu. Nad předsíň se nacházela lehčí konstrukce, ze které se dochovaly pozůstatky vstupu na východní straně. Teoreticky bychom mohli uvažovat o schodišti na pavlač třetího nadzemního podlaží.

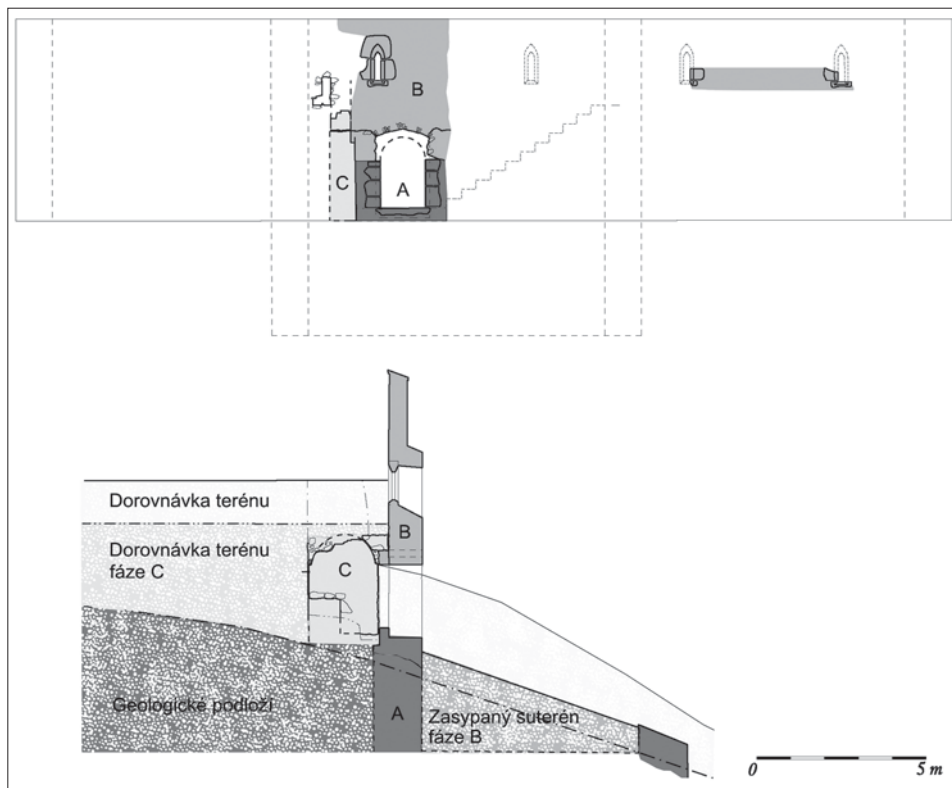
Celé jižní křídlo klášterních budov dle archeologických nálezů zaniklo někdy na přelomu 15. a 16. století. Ze staveb byly zachovány pouze jejich severní zdi, které byly využity pro nově upravované ohrazení klášterního/zámeckého areálu.

Fortifikace

V současnosti můžeme rekonstruovat i průběh ohrazení vrcholně středověkého klášterního areálu.¹⁰ Jižní stranu vytvářelo křídlo prelatury a na ně navazující jižní křídlo kvadratury, na západě byl areál uzavřen hradbou probíhající v linii od tzv. konírny ve směru na pozdně středověkou západní bránu. Zeď pak směřovala do vnitřního koutu dnešního severozápadního předzámčí. Zde je pozůstatek ohradní zdi doposud patrný ve zdivu budov. Západní strana byla neohroženější, protože právě tímto směrem stoupá hřbítek, na kterém byl klášter založen. Součástí opevnění zde byl příkop, jehož pozůstatek se nachází před západním křídlem předzámčí, které je do něj částečně založeno. Na severní straně se v prostoru při severní předsíni baziliky nacházela jediná známá vrcholně středověká brána. Brána byla otočena k východu, v pozdním středověku k ní byl vybudován koridor zakončený na úrovni východní zdi dnešního ohrazení novou branou. Původní zdivo ohrazení zde představuje jižní strana zmíněného koridoru. Zda byl klášterní areál na východní straně uzavřen na stejné úrovni již ve 13. století, nelze doložit. Mimo zmíněného příkopu přetínajícího hřbítek na západě nebylo zřejmě potřeba žádný další příkop budovat. Na jihu se nacházel poměrně příkrý svah končící u Jihlavy, na severní straně tomu bylo podobně,

⁹ Zdi jsou patrné na několika místech, probíhají ve svahu, paralelně s jižním křídlem zámku. V minulosti je protnul několik výkopů pro kanalizaci.

¹⁰ Středověké opevnění kláštera prozatím nejpodrobněji popsal a interpretoval stavebněhistorický průzkum V. Razíma (Razím–Zahradník 2003).

Obr. 7. Nárys dokumentovaného úseku zdi se zachycenými středověkými úseky zdiva. Řez dochovaným úsekem zdív (fáze A, B, C) ve vztahu k dokumentovaným úrovním okolního terénu. Archaia Brno, o. p. s.

Abb. 7. Aufriss des dokumentierten Mauerabschnitts mit erfassten mittelalterlichen Mauerwerksabschnitten. Schnitt durch die erhaltenen Mauerwerksabschnitte (Phase A, B, C) in Bezug zum dokumentierten Höhenniveau des umliegenden Geländes. Archaia Brno, o. p. s.

s tím že zde protékala občasná vodoteč. S nějakým zemním opevněním bychom pak mohli počítat na straně východní. Žádné viditelné stopy po něm se zde však nevyskytují. Opevnění kláštera bylo v průběhu středověku vylepšováno, své nejvyspělejší podoby dosáhlo zřejmě při opravách po husitských válkách, což mimo jiné dokládá i výstavba západní brány (dendrochronologicky datovaná po roce 1450; Razím–Zahradník 2003, 51). V kronice Eliáše Štrelky Náchodského z konce 16. století (1574) se hovoří o celkem sedmi věžích, které měl klášter mít, z nichž tehdy existovala jediná (Fišer 2004, 69).

Závěr

Archeologické záchranné výzkumy¹¹ v kombinaci s poznatky ze stavebněhistorických průzkumů nám dovolují doplnit stav poznání především o stavební historii benediktinského opatství. Můžeme konstatovat, že se podařilo zachytit relikty dosti rozsáhlé stavby (paláce, prelatury?), která na jižní straně navazovala na ambit kláštera. Náležela zřejmě laické části areálu. Stavba měla nejméně tři stavební fáze. První patřila nejpravděpodobněji ke stavebnímu horizontu shodnému s výstavbou nejstarších dnes známých částí kláštera někdy před rokem 1250. Bez povšimnutí však nelze nechat ani tu skutečnost, že delší zeď stavby zachycené výzkumem v letech 1959–1960 (Karasová 1961, 740) je s jižním křídlem paralelní. Stavby jižního křídla tedy tuto dispozici zřejmě respektovaly. Jak již bylo výše řečeno, jejich datace

¹¹ Na tomto místě je nutné vyzdvihnout jedinečnou úlohu systematicky prováděných záchranných archeologických výzkumů, které dnes dle našeho mínění zcela nahrazují výzkumy systematické.

je velmi sporná, chybí nám jak keramický datační materiál, tak chronologicky citlivé architektonické detaily. Je tedy možné, že stavba vznikala již někdy ve 12. století, zcela jistě pak v první polovině století následujícího. Druhá i třetí stavební fáze pak následovaly ve druhé polovině 13. století, kdy došlo k výrazné úpravě terénu uvnitř areálu kláštera a v souvislosti s tím i k částečné změně výškové dispozice stavby.

Zánik jižního křídla prelatury můžeme vidět jako důsledek dvou vojenských událostí. První válečnou epizodu představují husitské války a zde zejména dobývání klášterní pevnosti vojskem markraběte Albrechta na podzim roku 1425 na husitské posádce (Válka 2005, 84–85; Fišer 2004, 50–51). Klášter dobyt nebyl, husité jej pak sami opustili pravděpodobně roku 1435. Zde se nabízí možnost, že budovy poničili natolik, aby nemohly skýtat ochranu, respektive sloužit jako opěrný bod katolické straně. Problémem však zůstává to, že zcela jednoznačně historii kláštera v tomto období neznáme. Pokud bychom však přistoupili na argumentaci R. Fišera (viz výše), vyplývalo by z ní, že k žádnému záměrnému poničení staveb kláštera nedošlo, neboť k tomu nebyl důvod.

Jako pravděpodobnější se tedy jeví druhá vojenská událost, která do dějin kláštera zasáhla opravdu osudově. Ta se odehrála za česko-uherských válek, když v roce 1468 město Třebíč i klášter obléhalo vojsko Matyáše Korvína. Po dobytí města se část obránců v čele s Viktorinem z Poděbrad stáhla do kláštera, kde se dokázala víc než měsíc bránit (Fišer 2004, 148–151). Je tedy velmi pravděpodobné, že k devastaci jižních staveb došlo právě tehdy. Můžeme předpokládat, že převládající útoky byly vedeny ze směru od města, které vytvářelo obléhatelům kláštera zabezpečený tyl. Útoky z tohoto směru by tedy byly vedeny právě na jižní křídlo klášterního areálu. Poničené stavby byly patrně nějakou dobu ponechány osudu. K jejich odstranění došlo na samém sklonku 15. století, v období stavebních aktivit Viléma z Pernštejna, což nepřímo dokládají archivní prameny. Jižní křídlo definitivně zaniklo při přestavbě kláštera na zámeckou rezidenci v 16. století. Z reliktů příček byly vyzděny opěrné pilíře, ze severní stěny křídla se stala jižní ohradní zeď areálu, respektive zámecké zahrady. Takovýto vývoj poměrně spolehlivě dokládají i archeologické situace a artefakty v nich obsažené.

Systematické provádění záchranných archeologických výzkumů v kombinaci s informacemi získanými ze stavebněhistorických průzkumů nám tak pomohlo vytvořit si nový pohled na stavební počátky části trebičského benediktinského opatství. Je potřeba i nadále systematicky areálu věnovat pozornost, aby bylo možné zmíněné informace doplnit, případně korigovat. I přes poměrně výrazný posun v našich znalostech doposud velkou neznámou zůstává vzhled a rozsah primárního kláštera založeného moravskými Přemyslovci na počátku 12. století.

Literatura

- AČ XVI: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích XVI (Kalousek, J., ed.). Praha 1897.
- AČ XVII: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích XVII (Kalousek, J., ed.). Praha 1899.
- BORSKÝ, P., 2006: Zámek Třebíč. Severní a západní křídlo čestného dvora (předzámčí), SHP ulož. v archivu Archaia Brno, o. p. s.
- 2007: Fara Zámek č. 1 v Třebíči, SHP ulož. v archivu Archaia Brno, o. p. s.
- 2008: Dům čp. 163 (k. ú. Podklášterí) v Třebíči, SHP ulož. v archivu Archaia Brno, o. p. s.
- 2009: Zámek Třebíč. Most u severního křídla čestného dvora (předzámčí), SHP ulož. v archivu Archaia Brno, o. p. s.
- ČERNOUŠKOVÁ, D., 1992: Třebíč – východní křídlo bývalého kláštera, dílčí stavebněhistorické posouzení ulož. v archivu Archaia Brno, o. p. s.
- ČERNOUŠKOVÁ, D.–BORSKÝ, P., 2001: Zámek (bývalý klášter benediktinů v Třebíči), SHP ulož. v archivu Archaia Brno, o. p. s.
- ČORNEJ, P.–BARTLOVÁ, M., 2007: Velké dějiny země koruny české. Svazek VI. 1437–1526. Praha–Litomyšl.
- FIŠER, R., 2001: Klášter uprostřed lesa. Dvě studie o trebičském benediktinském opatství. Brno.
- 2001a: Historický atlas měst České republiky. Svazek č. 9. Třebíč.

- 2004: Třebíč. Z historie benediktinského opatství. Třebíč.
- FIŠER, R.–NOVÁČKOVÁ, E.–UHLÍŘ, J., 2004: Třebíč. Dějiny města I. Brno.
- FOLTÝN, D. A KOL., 2005: Encyklopedie moravských a slezských klášterů. Praha.
- HOSÁK, L., 2004: Historický místopis země Moravskoslezské. Praha. Reprint Praha 1938.
- KALISTA, Z., 1970: Česká barokní gotika a její žďárské ohnisko. Brno.
- KARASOVÁ, H., 1961: Archeologický výzkum v areálu bývalého benediktinského kláštera v Třebíči v letech 1959–1960 – Archäologische Forschung im Areal des ehemaligen Benediktinerklosters i Třebíč in Mähren (1959–1960), AR XIII, 740–741.
- KOLARÍK, V.–MERTA, D.–PEŠKA, M., 2009: Terénní dokumentace z akce A55/2009, Třebíč zámek, rekonstrukce kanalizace a odvlhčení, ulož. v archivu Archaia Brno, o. p. s.
- KOSMOVA KRONIKA: Kosmova kronika česká (Bláhová, M.–Fiala, Z., edd.). Praha 1975.
- KUTHAN, J., 1994: Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města, hrady, kláštery, kostely. Vimperk.
- 2009: Zakladatelská činnost posledních Přemyslovců. In: Přemyslovci. Budování českého státu (Sommer, P.–Třeštlík, D.–Žemlička, J., eds.), 418–445. Praha.
- 2009a: Dvorské umění: nástup a rozkvět gotiky. In: Přemyslovci. Budování českého státu (Sommer, P.–Třeštlík, D.–Žemlička, J., eds.), 451–475. Praha.
- LÍBAL, D., 2001: Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek. Praha.
- MERTHAUTOVÁ, A.–TŘEŠTÍK, D., 1984: Románské umění v Čechách a na Moravě. Praha.
- MĚŘÍNSKÝ, Z., 1985: Církevní instituce na Moravě a jejich úloha ve vývoji hospodářství a osídlení od 10. století po předhusitského období – Die kirchlichen Institutionen Mährens und ihre Rolle bei der Entwicklung von Wirtschaft und Besiedlung seit dem 10. Jahrhundert bis in die vorhussitische Zeit, AH 10, 375–393.
- 2009: Morava součástí přemyslovského státu. In: Přemyslovci. Budování českého státu (Sommer, P.–Třeštlík, D.–Žemlička, J., eds.), 219–239. Praha.
- OBŠUSTA, P., 1999: Třebíč (okr. Třebíč). Intravilán obce – bývalý benediktinský klášter, PV 40 (1997–1998), 374. Brno.
- 2001: Třebíč (okr. Třebíč). Areál zámku, baziliky sv. Prokopa a hospodářské objekty, PV 42 (2000), 251. Brno.
- 2002: Přehled archeologických výzkumů středověkého města Třebíče, Západní Morava 6, 104–118.
- PROKOP, A., 1904: Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung. Wien.
- RAZÍM, V.–ZAHRADNÍK, P., 2003: Třebíč, středověké opevnění bývalého kláštera benediktinů. Třebíč–Praha.
- UHLÍŘ, J., 1968: Archeologický výzkum ambitu bývalého benediktinského kláštera v Třebíči. Předběžná zpráva, VVM 20, 286–290.
- VÁLKA, J., 2005: Husitství na Moravě. Náboženská snášenlivost. Jan Amos Komenský. Brno.
- WIHODA, M., 2010: Morava v době knížecí 906–1197. Praha.

Zusammenfassung

Zur Baudisposition des Areals der ehemaligen Benediktinerabtei in Třebíč

Die ehemalige Benediktinerabtei in Třebíč liegt auf einer Anhöhe, die sich oberhalb des linken Flussufers der Jihlava erhebt. Die meisten Informationen über das Kloster stammen aus historischen Quellen, weniger Auskunft gibt die Kunstwissenschaft, ähnlich verhält es sich damit auch in der Archäologie.

Die Abtei wurde irgendwann zwischen den Jahren 1101 und 1104 von den mährischen Teilfürsten Ulrich von Brünn († 1113) und Lutold von Znaim († 1112) gegründet. Das Kloster war offenbar als Familiengrabstätte gedacht. Von den bisherigen archäologischen Grabungen konnten ebensowenig wie von den bauhistorischen Untersuchungen bislang keine Baukonstruktionen aus der frühesten Zeit erfasst werden. Die gegenwärtige Basilika des heiligen Prokop wurde, ähnlich wie auch der älteste Teil des Stifts, offenbar irgendwann in dem Zeitraum zwischen den Jahren 1230 und 1250 errichtet.

Die durchgeführten archäologischen Rettungsgrabungen erlauben uns in Kombination mit den aus den bauhistorischen Untersuchungen gewonnenen Erkenntnissen, den Kenntnisstand vor allem bezüglich der Baugeschichte der ehemaligen Benediktinerabtei zu vervollständigen. Es ist gelungen, die Relikte eines hinlänglich ausgedehnten Baus (Palas, Prälatur?) auszumachen, der an der Südseite an den Kreuzgang des Klosters anschloss. Er gehörte offenbar zum Laienteil des Areals. Der Bau hatte mindestens drei Bauphasen. Die erste zählte höchstwahrscheinlich zu dem Bauhorizont, der mit der Errichtung des ältesten heute bekannten Teils des Klosters übereinstimmt und irgendwann in die Zeit vor 1250 fällt. Wie oben bereits erwähnt ist diese Datierung sehr problematisch, es mangelt sowohl an keramischem Datiermaterial, als auch an chronologisch sensiblen architektonischen Details. Es ist demnach möglich, dass der Bau bereits irgendwann im 12. Jahrhundert entstand, ganz sicher jedoch dann in der ersten Hälfte des daran anschließenden Jahrhunderts. Die zweite und dritte Bauphase erfolgten dann in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts, als es zu einer deutlichen Umgestaltung des Geländes im Innern des Klosterareals kam und im Zusammenhang damit teilweise auch die Höhendisposition des Baus verändert wurde.

Der Untergang des Südflügels der Klosterbauten kann als Folge zweier kriegerischer Ereignisse

angesehen werden. Die erste Kriegsepisode stellen die Hussitenkriege dar, bzw. hier besonders die Einnahme der Klosterfestung durch die Armee von Markgraf Albrecht im Herbst 1425. Das Kloster wurde nicht eingenommen und die Hussiten haben es dann wahrscheinlich im Jahr 1435 aus eigenem Antrieb aufgegeben. Das zweite kriegerische Ereignis, das sich wirklich schicksalhaft auf die Geschichte des Klosters auswirkte, spielte sich während den böhmisch-ungarischen Kriegen ab, als die Stadt Třebíč und auch das Kloster im Jahr 1468 von Matthias Corvinus' Armee belagert wurde. Nachdem die Stadt eingenommen worden war, zog sich ein Teil der Verteidiger mit Viktorin von Podiebrad an der Spitze in das Kloster zurück, wo sie sich über einen Monat lang verteidigen konnten. Es ist demnach sehr wahrscheinlich, dass es gerade damals zur Zerstörung der Südbauten gekommen war. Die zerstörten Bauten wurden für eine gewisse Zeit ihrem Schicksal überlassen. Zu ihrer Abtragung kam es dann ganz am Ende des 15. Jahrhunderts während der Bauaktivitäten von Wilhelm von Pernstein, was indirekt von den Archivquellen belegt wird. Endgültig verschwand der Südflügel als das Kloster im 16. Jahrhundert zur Schlossresidenz umgebaut wurde. Aus den Überresten der Trennmauern wurden Strebepfeiler gemauert, aus der Nordwand des Flügels wurde die südliche Umfriedungsmauer des Areals, bzw. des Schlossparks. Diese Entwicklung wird verhältnismäßig zuverlässig auch durch die archäologische Situation und die darin enthaltenen Artefakte belegt.

Die systematische Durchführung der archäologischen Rettungsgrabungen haben uns in Kombination mit den aus den bauhistorischen Untersuchungen gewonnenen Erkenntnissen dazu verholfen, eine neue Sichtweise auf die baulichen Anfänge eines Teils der Benediktinerabtei Třebíč zu entwickeln. Man muss dem Areal auch weiterhin systematisch Aufmerksamkeit entgegenbringen, damit die hier aufgeführten Informationen ergänzt oder gegebenenfalls korrigiert werden können. Auch trotz des verhältnismäßig deutlichen Fortschritts in unseren Erkenntnissen bleibt das Aussehen und die Größe des primären, von den mährischen Přemysliden zu Beginn des 12. Jahrhunderts gegründeten Klosters auch weiterhin eine große Unbekannte.

